

1. Μύθος της ανάπτυξης, μύθος του ορίου

Aν και οι τελευταίες της νίκες δεν είναι στρατιωτικές, παρ' όλα αυτά η Ευρώπη κατέκτησε την υφήλιο. Ο ευρωαμερικανικός τρόπος ζωής, που κυριαρχεί πλέον παντού, είναι ο πρώτος πλανητικός πολιτισμός που συναντάται στην ιστορία. Αλλά όμως αυτή η πολύχροτη επιτυχία δεν προκαλεί καμία συγκίνηση. Μοιάζει να είναι χωρίς ψυχή, όπως η τεχνική πάνω στην οποία πορεύεται. Τη νίκη αυτή της Δύσης, δηλαδή του τεχνολογικού πολιτισμού της οικονομίας της αγοράς, της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και του καταναλωτισμού, κανείς δεν την υποδέχθηκε με επικούς εορτασμούς.

Ποτέ η ανθρωπότητα δεν είχε γνωρίσει μία τόσο ευρύτατη κυριαρχία. Οι μη ευρωπαϊκοί πολιτισμοί ή εξαφανίσθηκαν ή συγκλίνουν προς τον πολιτισμό της τεχνικής παρά την οποιαδήποτε αντίθεσή τους προς την ιδεολογία και τους τρόπους ζωής που αυτή επιφέρει. Αυτό ισχύει επίσης και για τις χώρες που υπήρξαν το πολιτικό εργαστήριο του μαρξισμού. Αλλά όμως η υποταγή και η αφομοίωση του διαφορετικού κόσμου δεν προκαλούν κανένα ενθουσιασμό και κανέναν δυτικό δεν τις αισθάνεται ως μία νίκη. Η Δύση, που είχε εξυμνήσει την επιτυχία της επί των λαών της Μικράς Ασίας με την Ιλιάδα, επί του Ισλάμ με το Άσμα του Ρολάνδου, επί των ορδών της Ανατολής με το Nubelongensage, τώρα σιωπά σχετικά με την παγκόσμια επιβολή της και δεν την υμνεί με κανένα έπος. Γιατί άραγε; Και δεν είναι βέβαια ικανοποιητική η απάντηση ότι δεν έχουμε πια στη διάθεσή μας την επική ποίηση, η οποία έχει εξαφανισθεί προ πολλού. Γιατί ήδη ο Ηρόδοτος γνώριζε τα χρονικά της όρια και για να εξυμνήσει τους περσικούς πολέμους, τους οποίους θεωρούσε συνέχεια των τρωικών, εφεύρε ένα νέο εκφραστικό είδος, την ιστορία, στο οποίο συγχώνευσε μύθους, θρύλους και γεγονότα.

Ίσως, όμως, ακόμη και σήμερα θα υπήρχαν δυνατότητες να έχουμε μία επική περιγραφή αυτής της κυριαρχίας με έμμεσο τρόπο μέσω του κινηματογράφου. Αλλά αφού κάτι τέτοιο δε συμβαίνει, τότε εύλογα μπορεί κάποιος να απαντήσει ότι η Δύση παραιτείται από την

εξύμνηση του ίδιου του εαυτού της, γιατί η επιτυχία της δεν έχει τους απαραίτητους πρωταγωνιστές-εμβλήματα, όπως οι αρχηγοί των Αχαιών ή οι Ιππότες της Γαλλίας. Όμως, μία τέτοια απάντηση μας ικανοποιεί ακόμη λιγότερο. Σήμερα λείπουν γενικά τέτοιοι ήρωες: όλοι μας συμμετέχουμε στην κυριαρχία της τεχνολογικής Δύσης και λαμβάνουμε μέρος στον θρίαμβό της και μάλιστα σ' ένα πλαίσιο, όπου δεν υπάρχουν πλέον καθόλου πρωταγωνιστές, υπάρχει μόνον ο χορός¹. Παρ' όλα αυτά δεν αναγνωρίζουμε τη συμμετοχή μας σ' αυτή τη νίκη και στρέφουμε το βλέμμα με όλο και μεγαλύτερη συγκίνηση στις πρωτόγονες κοινωνίες και στον κόσμο της υπαίθρου, που εξαφανίζονται.

Όπως μπορούμε να αντιληφθούμε, ακόμη και μία σύγχρονη εποποιία, για να μπορεί να πάρει μορφή, οφείλει να κινηθεί στο μεταίχμιο μεταξύ του μύθου και της ιστορίας, όχι βέβαια με την έννοια ότι τα διάφορα γεγονότα πρέπει να εμπλουτισθούν με ανύπαρκτα δεδομένα, αλλά γιατί, για να γίνουν έπος, πρέπει να είναι γεμάτα μεγαλοπρέπεια και υπερβατικότητα. Άλλωστε, η αρχική ετυμολογία του μύθου δε σήμαινε φαντασιακή ανάκληση ξέχωρη από μία σειρά αληθινών γεγονότων, αλλά λόγος, διήγηση με την πλέον κυριολεκτική έννοια. Γεμάτος μ' ένα φορτίο από κύρος, συγκινήσεις, γοητευτικές δυνάμεις, ο μύθος διηγείται με τρόπο αυτόνομο, είναι ενδόμυχα μέρος των γεγονότων και έχει την ικανότητα να ωθεί τα άτομα να διαμορφωθούν, να παιδαγωγηθούν σύμφωνα με τα σχήματα και τα πρότυπα που τους προδιαθέτει. Ο μύθος εμπεριέχει ένα πεπρωμένο κι όταν ακόμη δεν το περιγράφει.

Από γενεαλογική άποψη ο μύθος είναι το κομμάτι εκείνο της ιστορίας που δεν ανατρέχει σ' άλλες προηγούμενες αρχές και πηγές. Αντίθετα, ωθεί τα υποκείμενα της ιστορίας προς αρχέγονες προσημονές και θρυμματίζει τις σκοπιμότητες του αφηγητή, επιβάλλοντας τον δικό του ρυθμό. Ως προς τον χρόνο, μύθος είναι εκείνο το παρελθόν που ποτέ δεν υπήρξε ως παρόν και όμως πιέζει συνεχώς για να γίνει τέτοιο. Ο μύθος είναι δεσμός και αυτονομία, είναι το μακρινό, αλλά συνάμα και το επίκαιρο².

Περιγράφοντας όμως τον μύθο ως οντότητα συνεχίζουμε να

-
1. Υ. Ορτέγκα Κάσσετ, 1930, 33.
  2. Η αντίληψη πάνω στο μύθο, όπως παρουσιάζεται εδώ, είναι η πλέον ευρύτατη και ανοιχτή. Πάνω στο θέμα υπάρχουν άπειρες εργασίες, αλλά ελάχιστα είναι τα κοινά συμπεράσματα. Μία από τις γενικές εργασίες είναι του Κίρκ (1971). "Οι σημασίες του μύθου", λέγει ο Κίρκ "είναι άπειρες αλλά όμως όλες έχουν έναν κοινό παρονομαστή".

αποκομίζουμε πολύ λίγα οφέλη. Γιατί αυτός κατέχει επιπλέον και μία ιδιαίτερη σχέση και με όποιον τον διηγείται και με όποιον τον ακούει, επειδή δεν είναι μόνον αφηγηματικό είδος, αλλά και εσωτερικός κόσμος.

Μύθος είναι ο χώρος όπου ρέουν οι πλέον πειστικές νοητικές απεικονίσεις. Αυτό το γνωρίζουν καλά και οι κυβερνώντες, οι οποίοι συχνά υποκαθιστούν τα ορθολογικά επιχειρήματά τους, τα οποία δύσκολα αρέσκονται να τ' ακούν οι πολίτες, μ' έναν μύθο, τον οποίο μάλιστα ούτε καν χρειάζεται να ακούσουν αυτοί, γιατί είναι σα να ήταν γνωστός από πάντα. Για όλους άλλωστε το πρώτο γιατρικό της κοινωνίας είναι ο μύθος, ο οποίος μπορεί να σταματά τον χρόνο και να προσφέρει στους πάντες τις ιαματικές του ρίζες. Ακόμη κι αν κάποιος τον γνωρίζει, εντούτοις τον ακούει πάντα ακούραστα, χρόνο με τον χρόνο, πάντοτε ίδιο κι απaráλλακτο. Κάθε άνθρωπος έχει ανάγκη μιας διήγησης, για να ταυτισθεί με ανθρώπινες μορφές. Δεν του αρκούν τα πράγματα, που άλλωστε δεν μπορούν να σπάσουν την μοναξιά του. Αλλά ο πολιτισμός της τεχνικής αντί για μυθικά συμβάντα παράγει αντικείμενα χρήσης ξένα προς την αφηγηματική ροή. Η νίκη είναι δική τους. Κι αυτή είναι μακριά από το μυθικό πάθος, είναι χωρίς γοητεία, για να εκφρασθούμε με τα λόγια του Βέμπερ. Η νίκη των πραγμάτων υποκλέπτει από την ψυχή του ατόμου τη δράση και την καθιστά αντικειμενική και επιδεκτική προγραμματισμού με συνέπεια να αποβάλλεται η συγκίνηση που προκαλεί η ιστορία της. Οι επιτυχίες της τεχνικής αναπαράγονται μεν γρήγορα, πολύ δύσκολα όμως μυθοποιούνται. Σήμερα, η πρόοδος σημειώνεται με μεγάλη ταχύτητα με αποτέλεσμα να χρησιμοποιούμε συνεχώς τις τελευταίες καινοτομίες της, χωρίς όμως να εμβαθύνουμε νοητικά και στην παιδεία που την προωθεί. Η τεχνική έχει χρήστες, αλλά όχι πατέρες. Η νίκη της έχει χρονικογράφους και αρχειοθέτες, αλλά όχι αφηγητές. Εδώ πρέπει να υπολογίσουμε και κάτι ακόμη, ότι δηλαδή στη δυσκολία της έκφρασης των συγκινήσεων προστίθεται και το θέμα της ηθικής. Ο πολιτισμός της τεχνικής αποφεύγει την επική εξύμνηση των κατακτήσεών του όχι μόνον γιατί έχασε το ανάστημα της μυθικής γλώσσας, αλλά και γιατί εγκυμονεί αμφιβολίες και αισθήματα ενοχής ως προς το νόημά τους. Όντως, αυτές οι κατακτήσεις γίνονται όλο και λιγότερο αντιληπτές ως νίκες του δυτικού ανθρώπου πάνω στον πολιτισμό άλλων λαών και βιώνονται όλο και περισσότερο ως επιτυχίες των πραγμάτων πάνω στον άνθρωπο.

Σ' όποιον ρωτά γιατί η Δύση στρέφει την κίνηση για την ειρήνη ενάντια στον εαυτό της κι όχι ενάντια στους εχθρούς της πρέπει κανείς να απαντά ότι αυτή η κίνηση γεννιέται από τα αισθήματα ενοχής της ίδιας της Δύσης. Και αυτό γιατί χρειάζεται να αποκατασταθεί η

ειρήνη σε όλα αυτά που πληγώθηκαν στον εσωτερικό κόσμο όλων εμάς των δυτικών από το πνεύμα της σύγχρονης εποχής. Η παγκοσμιοποίηση των κατακτήσεών μας βαραίνει από ένα αίσθημα ενοχής που μας αποστέλλει στο προπατορικό, πρωταρχικό αμάρτημα αυτής της επιτυχίας μας. Ψάχνοντας στη μυθολογία μας για την ύπαρξη ενός παρόμοιου γεγονότος ως σημείου αναφοράς, με σκοπό μία πληρέστερη κατανόησή του, μπορεί να διαπιστώσουμε ότι δεν υπάρχει κάποιο σχετικό μυθικό πρότυπο στην παιδεία μας, στην ουσία όμως η έλλειψη αυτή είναι μόνον φαινομενική.

Διαφορετικά από τους προηγούμενους ή από τους μη ευρωπαϊκούς ο πολιτικός της τεχνικής εκθέτει τα σπλάχνα του κυρίως με απολογητικό τρόπο και συνεχίζει να αναπαράγει την κληρονομιά αυτού που ονομάστηκε “παιδεία της απαισιοδοξίας”. Τα μορφωμένα και καλλιεργημένα άτομα της Δύσης νιώθουν ότι βιώνουν, για πρώτη φορά στην ιστορία, μία μορφή ζωής που δεν αγαπά τον εαυτό της. Και δεν είναι τυχαίο ότι σήμερα υπάρχουν περισσότερες αυτοκτονίες απ’ ό,τι κάποτε. Στο εγγύς μέλλον υπάρχει μία δίνη ικανή να μας καταπιεί με δύναμη. Ο πολιτισμός της τεχνικής συντάξε όχι μόνον κριτικές περιγραφές του εαυτού του, αλλά και αρνητικές εποποιίες. Αυτές εμβολιάζουν την ιστορία πάνω σ’ έναν μύθο, που αντί για δημιουργία αφηγείται καταστροφή.

Για την καλύτερη κατανόησή μας ανατρέξουμε σε μία αρχαϊκή ελληνική θεώρηση. Αυτή περιγράφει την αλληλουχία των γενεών σε μία γραμμική εκφυλισμών και παρακμίων. Σύμφωνα με αυτή την ελληνική διήγηση ήδη είχαμε εκπέσει από την ασαφή εποχή του χρυσού σ’ εκείνη του σιδήρου. Αντίθετα, για τον σύγχρονο μύθο που ζούμε, το χαμηλότερο σημείο κατάπτωσης δεν αντιστοιχεί στο παρόν, αλλά σ’ ένα τρομακτικό μέλλον. Για παράδειγμα, την περίοδο που η πρόοδος της ιατρικής άρχιζε να ελαττώνει τη θνησιμότητα εξαιτίας των ασθενειών, ο Μάλθους προέλεγε τη δημογραφική κρίση. Όταν απογειωνόταν ο βιομηχανικός πολιτισμός, ο Μάρξ προέβλεπε την κοινωνική κρίση. Στη διάρκεια του 20ου αιώνα αυτές οι κριτικές αντιλήψεις παρουσιάζονται όλο και συχνότερα, καθώς εντατικοποιήθηκαν μετά τους παγκόσμιους πολέμους και απλώθηκαν σ’ ένα ευρύτερο κοινωνιολογικό, ιστορικό, ανθρωπολογικό, οικολογικό κτλ. επίπεδο, για να προσλάβουν τέλος έναν πλανητικό, ολικό χαρακτήρα. Σύμφωνα με αυτές τις απόψεις σ’ έναν κόσμο που συνεχώς τείνει να είναι μία ενότητα λόγω των γεωγραφικών και τεχνολογικών αλληλεξαρτήσεων, προβλέπονται αλυσιδωτές παραλύσεις που θα συμπαράσφουρουν τομείς πολιτιστικής ζωής και γεωγραφικούς χώρους αρκετά διαφορετικούς μεταξύ τους. Ένα σκεπτικό παλινδρόμησης και τρόμου προβλέπει τον πιθανό θάνατο της

Δύσης και των προϊόντων της, και μάλιστα ακριβώς τη στιγμή που το καθεστώς που αυτά δημιουργήσαν φαίνεται ότι κυριαρχεί πλέον στη γη. Ο δυτικός πολιτισμός από ορθολογική άποψη αξιολογεί τον εαυτό του θετικά, αλλά από την άποψη της μυθολογίας τον περιγράφει με τρόπο αρνητικό. Μία αντίφαση επικίνδυνη, γιατί αυτού του είδους η μυθοποίηση δεν είναι συνειδητή και μία ασυνειδητή ψυχική λειτουργία είναι δυνατόν να στραφεί ενάντια στον φορέα της.

Αυτές οι απόψεις, που για χάρη της απλότητας θα τις ονομάσουμε “θεωρία του ορίου”, δρουν λοιπόν σε δύο επίπεδα αέναα συνδεδεμένα. Στο ανώτερο επίπεδο βρίσκεται η άμεση παρατήρηση, αυτή που ιστορείται, που είναι μεταβλητή και τεχνική, όπως ο κόσμος που περιγράφει. Το βαθύ επίπεδο είναι πιο απαισιόδοξο, η έμπνευσή του είναι μυστική, είναι προφητικό και συνδέεται μ’ ένα μη ιστορικό πρότυπο. Το τελευταίο εμπεριέχει το ηθικό στοιχείο της αφήγησης, εκείνο που προσδίδει την αρνητική εικόνα σ’ αυτήν την εποποιία. Δεν αφορά μία επιφανειακή νοσταλγία για τους παλιούς καιρούς, κοινή σε κάθε εποχή, αλλά μία κίνηση πιο ριζοσπαστική, πιο ευρεία και πιο σαφή. Γιατί, όταν κάποιος αρχινά την έρευνά του από πολύ διαφορετικές απόψεις, αλλά καταλήγει στην ίδια απαισιοδοξία μαζί με άλλους, τότε δίνεται η εντύπωση ότι το κοινό στοιχείο τους δεν προέρχεται από τα επιστημονικά συνειδητά δεδομένα, αλλά από τη δραστηριοποίηση μίας ενιαίας ιδέας, μυθικής κι ασυνειδήτης. Η παιδεία που εμπνέει τον δυτικό πολιτισμό (αν βέβαια αποδεχθούμε την αντιπαράθεση των δύο όρων, της παιδείας και του πολιτισμού, όρους τους οποίους αντίθετα συχνά ταυτίζουμε)³, διαφορετικά απ’ ό,τι συμβαίνει με όλους τους άλλους πολιτισμούς, σε συνειδητό επίπεδο εμπνέεται από μία ιδέα συνεχούς επέκτασης, όπως φαίνεται από τη νοοτροπία της ως προς την παραγωγικότητα και τον κόσμο της τεχνικής. Δηλαδή, από εκείνον τον “μύθο της ανάπτυξης” που κάτω από πολλές απόψεις εμπεριέχει την ουσία του σύγχρονου πνεύματος. Αλλά στις ασυνειδήτες φαντασίες της αυτή η παιδεία συνεχίζει να τρέφει και να τρέφεται από εκείνα τα όρια στη συμπεριφορά της και τους αντίστοιχους φόβους τιμωρίας της που στο παρελθόν συνδέονταν με την υπεροψία και την υπερβολική τύχη. Συνεπώς, αυτή να τείνει να φοβάται την καταστροφή, το ξεχασμένο συμπληρωματικό στοιχείο εκείνου του μύθου.

Όντως, η απεριόριστη ανάπτυξη είναι κλοπή μιας θεϊκής δραστηριότητας. Όχι μόνο το απεριόριστο είναι αποκλειστικότητα του θεού, αλλά η ίδια η λέξη “ανάπτυξω” μας φέρνει σ’ έναν χώρο, όπου κα-

3. Επειδή η χρήση αυτών των εννοιών αναπόφευκτα οδηγεί σε παρερμηνείες, προσπάθησα να είμαι πιστός στην ερμηνεία του Κλούκου Κρόμπερ.

ταργείται η στατικότητα χάρι της επέκτασης. Η ανάπτυξη προκαλεί εντός και εκτός του απόμου μία μεγέθυνση που πριν δεν υπήρχε⁴. Η εμπιστοσύνη στη συνεχή ανάπτυξη, και πιο ασυνείδητα, στην ιστορία και στην ομαδική αθανασία, δεν είναι χαρακτηριστικό της Δύσης, αλλά μία συνέπεια / προϊόν αυτής της ανάπτυξης που ξέφυγε από τα χέρια της. Αρχικά συνέβαινε το αντίθετο και η γέννηση όλων αυτών οφείλεται στην αντιστροφή της αρχικής μετριοπάθειας που επικρατούσε στην αρχαία Ελλάδα.

Μ' αυτό το πνεύμα θα αναλύσουμε την κεντρική έννοια του θέματός μας, σχολιάζοντας δηλαδή την αρχαία παιδεία αυτής της χώρας· εκεί όπου ξεκινούν και εκεί όπου καταλήγουν οι ρίζες του ορίου της ίδιας της δυτικής ιστορίας μας, η οποία μ' έναν πολυσήμαντο τρόπο ονομάστηκε ελληνοκεντρική⁵. Όπως κάθε επιλογή, έτσι και αυτή περιέχει μονόπλευρες απόψεις. Θα αναφερθούμε μόνον έμμεσα στον επακόλουθο ρόλο του χριστιανισμού, που βέβαια έχει συνεισφέρει στην αντίληψή μας πάνω στο όριο. Οπωσδήποτε, θα αδικήσουμε την ίδια την αρχαία Ελλάδα, γιατί την πολυμορφία των λατρειών της, των εποχών της, των κρατών της, θεληματικά θα τη συρρικνώσουμε, για να πάρουμε μόνον αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ. Οι θεοί του Ολύμπου για τους Έλληνες δεν ήταν ένα δεδομένο ούτε πρωταρχικό ούτε σταθερό, και η θρησκεία τους παραχωρούσε χώρο και στις λατρείες κι άλλων θεών, των χθόνιων, στις σωτηριακές κινήσεις κι εμπειρίες⁶ που υπόσχονταν την σωτηρία της ψυχής, στις ανήσυχες και σαρωτικές θεότητες που είχαν εισέλθει από την Ανατολή⁷.

Εμείς όμως θα αναφερθούμε συνολικά στους θεούς του Ολύμπου, που είναι οι πιο γνωστοί και που αποτελούν πρότυπα, όντας κω-

4. Στις γερμανικές γλώσσες η λέξη *δημιουργία* και *ανάπτυξη* έχουν κοινή ρίζα.

5. Γιάγκερ, εισαγωγή.

6. Οι μυστηριακές λατρείες αφιερωμένες στον Διόνυσο έχουν εξαιρετική σημασία για την εργασία μας. Όντως, στην πλέον διαδεδομένη τους μορφή, με τη διέγερση, τη μέθη, την έκσταση, την κατοχή, τον κατασπαραγμό είναι η απεικόνιση της εξόδου από την στατικότητα και την υπέρβαση του ορίου (αν και θα λέγαμε ότι μάλλον αφορούσαν μία κατάσταση παντοδυναμίας του ασυνείδητου πολύ διαφορετική από την υπεροψία της συνείδησης, στην οποία αναφερόμαστε). Δυστυχώς, πολλά γράφτηκαν μεν σχετικά, ελάχιστα όμως μας είναι γνωστά. Χάριν συντομίας αναφέρουμε μόνον τις εργασίες των Μπούρκιτ (Αρχαίες Μυστηριακές Λατρείες) και του Π. Λεκατσά, ίσως ο δεύτερος να έχει διερευνήσει και μελετήσει το θέμα πληρέστερα απ' όλους (Έρωσ - Διόνυσος).

7. Την ίδια εποχή, που επαναξιολογούσε θετικά τον ελληνισμό, υπερβάλλοντας όμως στο να τον θεωρεί μία ενιαία εικόνα, ανήκουν και οι μεγάλες μελέτες του Ρόχντ, πάνω στις πολύμορφες λατρείες της ψυχής.

δικοποιημένοι με τη μορφή μεταφορικών εννοιών και παρά το γεγονός ότι είναι στοιχειωδώς γνωστή η αποφασιστική και αδιαφιλονίκητη σημασία της Σπάρτης, της Ιωνίας, της Θήβας, της Κορίνθου, της Μακεδονίας και της Μεγάλης Ελλάδας κλπ., θα επικεντρώσουμε την ανάλυσή μας στην Αθήνα, έναν χώρο μοναδικής βαρύτητας και αξιέπραστης δημιουργικότητας. Εάν αναφερθούμε και σε άλλες εποχές, θα είναι κυρίως για να τις συνδέσουμε με τον 5ο αι. π.Χ., κατά τον οποίο εκδηλώθηκαν τα σημαντικότερα πολιτιστικά επιτεύγματα και η Αθήνα εκδήλωσε την ανωτερότητά της. Τέλος, η ανάγκη να σταθούμε στην ουσία του ελληνικού πνεύματος – ιστορική ή φαντασιακή – μας ωθεί να επιλέξουμε τις πηγές μας, ακολουθώντας το κριτήριο που υποδεικνύει η ίδια η αρχαία Ελλάδα, όπου οι εικαστικές τέχνες, όσο κι αν ήταν τέλειες, ήταν μόνον συμπλήρωμα στολισμού, κόσμημα, ενώ η λέξη, ο λόγος, ήταν η αληθινή δημιουργία, η αληθινή ποίηση⁸. Γι' αυτό η μελέτη μας θα ξεκινήσει και θα βασιστεί κυρίως στις γραπτές πηγές.

Μία παρόμοια εννοιοποίηση της αρχαιότητας είναι μια σύγχρονη ανάγκη. Η ανάκληση του ελληνικού πολιτισμού από τους νεότερους ευρωπαίους συνοδεύτηκε και από μία μετατροπή του σ' ένα ιδεώδες που ξεπερνά κάθε έννοια του χώρου και του χρόνου και λαμβάνει χαρακτηριστικά παγκοσμιοτήτας. Από τον Μπούρχαντ και τον Νίτσε και μετά, ο Έλληνας έγινε παιδαγωγική μεταφορά, που αρχικά ξαναζωντάνευσε τη γερμανική παιδεία του τέλους του 19ου αιώνα, κι έπειτα συνεισέφερε – να το παράδοξο! – στη δημιουργία της σύγχρονης σκέψης⁹. Αυτή η

-
8. Οι Έλληνες ήξεραν ότι ο ποιητής είναι ο μεγαλύτερος δημιουργός, γιατί είναι ο πλέον γενναιόδωρος· ο γλύπτης, ο αρχιτέκτονας, ο ζωγράφος (ο οποίος συνήθως ζωγράφιζε τ' αγγεία) προσφέρουν την τέχνη τους, την οποία μόνον λίγοι από μακριά μπορούν να την απολαύσουν. Με τον χρόνο υπέκυψαν στον πειρασμό να πλουτίσουν μέσα από την τέχνη τους. Αντίθετα, ο λόγος ανήκει σ' όλους και παντοτινά, γιατί φθάνει μέσα στην καρδιά των ανθρώπων και γίνεται και ατομικό κτήμα. Ακριβώς όπως οι συγκινήσεις: κι ο πιο φτωχός και ο πιο αναλφάβητος μπορούσε να κατέχει στροφές του Ομήρου και να τις απαγγέλει και με την σειρά του να τις μεταδώσει σ' άλλους χωρίς να τις ξεχνούν, δημιουργώντας μία αλυσίδα ατελείωτη που εμπλούτιζε τον καθένα με καταλυτικό τρόπο.
9. Ο εξορκιστικός χαρακτήρας αυτού του πρότυπου είναι εμφανής και σε πρόσφατες εργασίες. Π.χ. στο έργο του Πόβλεντζ, που λέγεται εμβληματικά “ο Έλληνας άνθρωπος”: “πέρα από κάθε διαφορά, υπάρχει ένας μοναδικός Έλληνας άνθρωπος και είναι αυτός που εμείς θέλουμε να συλλάβουμε στην αληθινή του ουσία. Κι αυτό είναι κάτι που δεν έχει μόνον μία ιστορική μονάχα σημασία. Όντως μόνον όταν θα έχουμε κατορθώσει να κατανοήσουμε στ' αλήθεια τον Έλληνα, θα μπορούσαμε ν' απαντήσουμε στην ερώτηση εάν ο ελληνισμός έχει ακόμη μία αξία για τους πολιτισμένους λαούς της εποχής μας” (Εισαγωγή).

δυναμική και σαφής εικόνα του ανθρώπου είναι επίκτητο εργαλείο παιδαγωγικής ανάπτυξης (ας μην ξεχνάμε ότι η παιδεία είναι μία διαδικασία κατά πολύ βαθύτερη της απλής εκμάθησης). Το νόημά της επαληθεύεται, λοιπόν, εξίσου και στο παρόν μας, κι όχι μόνον στα υπολείμματα του παρελθόντος. Πριν ακόμη την δούμε σαν μία υπόθεση για να γνωρίσουμε την αρχαιότητα, αποτελεί ένα πρότυπο για τη σύγχρονη ζωή. Η ψυχολογία του βάθους άσκησε το καθήκον της κατά τον ίδιο τρόπο μέσα από την κυριότερη καινοτομία της, το ασυνείδητο. Το ίδιο, άλλωστε, αν και δεν μπορεί να αποδειχτεί και να επαληθευτεί άμεσα, έχει ορατά ασκήσει την επίδρασή του, καλή ή κακή, αλλά οπωσδήποτε σημαντική, πάνω στη σύγχρονη εκπαίδευση.

Η εργασία μας θα διατρέξει τη γενεαλογία¹⁰ του ελληνικού μύθου, που έθετε όρια στις επιθυμίες. Και αν και δεν είναι δυνατό να παρακολουθήσουμε τις εξελίξεις του στην ιστορία της Δύσης, θα υποθέσουμε εντούτοις μία σύνδεση αυτού του μύθου με τον κόσμο της τεχνικής του σύγχρονου ατόμου, όπου ο μύθος βιώνει την αδιάκοπη ανάπτυξη του πολιτισμού σαν μία ενοχή.

Μία έρευνα πάνω σ' αυτό το θέμα έλειπε. Αυτή η εργασία αποσκοπεί στο να υπογραμμισθεί πόσα οφείλει σε μία μυθική παράδοση η επιστημονική κριτική ανάλυση απέναντι στην απεριόριστη ανάπτυξη του σήμερα. Αυτή η μυθική παράδοση αξίζει να αποτελέσει από μόνη της το αντικείμενο μίας ψυχολογικής έρευνας η οποία αναμφίβολα αναφέρεται στις ανάγκες του πνεύματος, αυτού που δεν υπόκειται σε ευκαιριακές και τυχαίες επιλογές.

Η ανεύρεση κι ο προσδιορισμός ενός μυθικού ίχνους βοηθά να θεμελιωθούν οι πρακτικές επιπτώσεις των επιστημονικών ερευνών σε μία βάση αποδεκτή από την ομαδική ψυχολογία. Επειδή ο μύθος δεν εξαρτάται από τις ιστορικές συγκυρίες, γι' αυτό έχει διαχρονική αξία. Αυτός εμπεριέχει μία ηθική πρόταση ψυχολογικά ριζωμένη στην κοινωνία, μία οδό μεταξύ της ώθησης προς τα εμπρός των ηρωικών προτύπων και του φραγμού των θείκων απαγορεύσεων. Ας σκε-

10. Μία ανακατασκευή, που περισσότερο από ακριβείς ημερομηνίες και γεγονότα προτιμά να εκθέτει εικασίες πάνω στην εξέλιξη της νοοτροπίας, δεν είναι ιστορία με την παραδοσιακή έννοια. Από την άλλη, από τον Νίτσε και τον Φουκώλτ, η γενεαλογία προχώρησε αυτόνομα. "...Η ιστοριογραφία αναζητά την αληθινή αρχή μιας ιδέας, των ιστορικών συνθηκών που την γέννησαν, η γενεαλογία αντίθετα αναζητά το "άνοιγμα νοήματος" που μία κάποια ιδέα εγκαινιάζει. Αφορά ένα νόημα που γίνεται ορατό στις ιδέες που γεννά ... (Ου. Γκαλλμπέρτι, 1987). Κάτι τέτοιο θα απαιτούσε μία σταθερή και ευνόητη αναφορά στην έννοια που αποδίδουμε εδώ στην ανάπτυξη και στο όριο.

φθούμε μόνον σχετικά τον μύθο του Προμηθέα, στον οποίο θα αναφερόμαστε παρακάτω.

Ενώ ο Χριστιανισμός περιόρισε κατά κάποιο τρόπο την ασαφή έκταση του μύθου στο πλαίσιο των ιερών γραφών και μείωσε την πολυμορφία του στη μονομορφία του μονοθεϊσμού του, στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό ο μύθος κατείχε μία θέση απόλυτη, και γιατί είχε ευρύτερη παρουσία, αλλά και γιατί απέβλεπε όχι τόσο σε έναν σχετικό κι εφήμερο σκοπό όσο στο απόλυτο. Ενώ σύμφωνα με τις σύγχρονες προκαταλήψεις η γνώση ισοδυναμεί με την ικανότητα πλοκής και σύνταξης εννοιών, στον ελληνικό κόσμο έννοιες και μύθοι ήταν άρρηκτα συνδεδεμένες, αφού δεν δημιουργούνταν μαζί. Δεν υπήρχε γνώση χωρίς τον μύθο.

Ο μύθος ήταν πάντοτε αληθινός. Βέβαια, όχι με τις μορφές που τα σύγχρονα ήθη και ο ορθολογισμός μας θα συμμερίζονταν εύκολα. Αυτός δεν αποκάλυπτε ανώτερες ηθικές αρχές, όπως εκείνες του μονοθεϊσμού ή του φιλοσοφικού στοχασμού, ούτε έναν ορθολογισμό της γνώσης, όπως κάνει η επιστήμη. Οι θεμελιώδεις εκφράσεις της γνώσης που επακολούθησαν δεν του ήταν απαραίτητα και άγνωστες. Μάλλον εμπεριέχονταν σ' αυτόν υπό την μορφή ασυνείδητων στοιχείων. Είναι σύγχρονη η προκατάληψη αυτή που θέλει μία ριζική αντιπαράθεση μεταξύ του μύθου από τη μία και της επιστήμης και φιλοσοφίας από την άλλη, σύμφωνα με την οποία η εμφάνιση των τελευταίων στην Ελλάδα ήταν μία ξαφνική αποκάλυψη και ιστορική ρωγμή. Αντίθετα, υπήρξε μία συνέχεια¹¹ μεταξύ της παραδοσιακής μυθικής σκέψης των Ελλήνων και των εκπληκτικών καινοτομιών που αυτοί γέννησαν. Η αισθητική και ψυχολογική λειτουργία του μύθου δεν ήταν άγνωστη στους μεγάλους νεωτεριστές και δεν πρέπει συνεχώς να εφευρίσκουμε αντιθέσεις μεταξύ αυτών και της παράδοσής τους. Αφού περιέγραψε τον “γεωγραφικό” μύθο της μοίρας των ψυχών, ο Σωκράτης σχολιάζει: “τό μὲν οὖν ταῦτα δισχυρίσασθαι οὕτως ἔχειν ὡς ἐγὼ διελέλυθα, οὐ πρέπει νοῦν ἔχοντι ἀνδρὶ ὅτι μέντοι ἢ ταῦτ' ἐστὶν ἢ τοιαῦτα ἅττα περὶ τὰς ψυχὰς ἡμῶν καὶ τὰς οἰκήσεις, ἐπεὶ περ ἀθάνατόν τε ἡ ψυχὴ φαίνεται οὔσα, τοῦτο καὶ πρέπει μοι δοκεῖ καὶ ἄξιον κινδυνεύσαι οἰομένῳ οὕτως ἔχειν”¹² (Το ότι έτσι έχουν τα πράγματα, όπως εγώ τα ισχυρίστηκα, δεν αρμόζουν σε

11. Π.χ. Βερνάντ: “... η φυσική των Ιώνων μεταφέρει σε εκκοσμικευμένη μορφή και σε επίπεδο πιο αφηρημένο, το σύστημα απεικόνισης που είχε επεξεργαστεί η θρησκεία. Οι κοσμολογίες των φιλόσοφων συνεχίζουν και επιμηκύνουν τους κοσμολογικούς μύθους” (Βερνάντ, σ. 386).

12. Πλάτων, *Φαίδων* 1141.

νοήμονα άνδρα. Αλλά όμως ότι έτσι ή κάπως έτσι ισχύει για τις ψυχές μας και τους χώρους που διαμένουν, επειδή ακριβώς η ψυχή φαίνεται να είναι αθάνατη, νομίζω ότι και πρέπει και αξίζει να το υποστηρίξω, επειδή πιστεύω ότι έτσι έχουν τα πράγματα).

Στην ελληνική κοινωνία ο μύθος καταλάμβανε μία κεντρική θέση, τροφοδοτούσε ένα ομαδικό αίσθημα και μία πνευματική εικόνα, που ο σύγχρονος κόσμος τα αποξήρανε. Ήταν σαν την κλωστή ενός υφάσματος που αν κάποιος την τραβήξει, χαλά όλη η ύφανση. Εκτός από το θρησκευτικό νόημα, κατείχε για τον ομαδικό νου μία λειτουργία παρόμοια με τη λειτουργία που έχει το όνειρο για το μεμονωμένο άτομο. Άλλωστε, οι μύθοι αντιστοιχούν “σε *αιώνια όνειρα* της νεαρής ανθρωπότητας”¹³. Και, όπως η εξαφάνιση με τεχνητούς τρόπους της δυνατότητας να ονειρευθεί κάποιος οδηγεί σε παθολογικές καταστάσεις, καθιστώντας σαφή τη φυσιολογική και ψυχολογική του λειτουργία, παρόμοια η εξαφάνιση του μύθου αντιστοιχεί σε καταστάσεις ομαδικής ανασφάλειας. Από αυτό απορρέει και η σημασία του μύθου ως φύλακα της ιστορικής συνέχειας και της κοινωνικής συνοχής¹⁴.

Η απώλεια του μύθου διαφοροποιεί την αρχαία νοοτροπία από τις αντίστοιχες μονοθεϊστικές, οι οποίες τον διατηρούν μόνο στο υπέδαφος τους, και κυρίως στον σύγχρονο εκκοσμηκευμένο λαϊκό ορθολογισμό.

Ενώ η εγκυρότητα της αλήθειας της επιστημονικής σκέψης προέρχεται απ’ το γεγονός ότι η τελευταία ασχολείται με τις αιτίες, η εγκυρότητα του μύθου θεμελιώνεται στο ότι αυτός ασχολείται με την προοπτική, το νόημα. Ο μύθος δεν αποσκοπούσε στην αντικειμενική αλήθεια, αλλά απλά στη σωτηρία. Μ’ αυτήν την έννοια πρέπει να θεωρείται αληθινός κάθε φορά που επιτελεί το καθήκον της σωτηρίας της ψυχής. Ο μύθος για τον οποίο μιλάμε ενέπνευσε ζωή στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό στην ακμή της λάμψης και του κινδύνου του.

13. Φρόντ, 1907.

14. Αν και η έρευνά μου κινείται στον χώρο της ανθρωπολογίας και της ιστορίας, και αποφεύγει να είναι εξειδικευμένη, διατηρεί εντούτοις την άποψη της γιουγκικής ψυχολογίας, προσεκτικής στα συνειδητά κι ασυνειδητά περιεχόμενα της ψυχής τόσο ατομικά όσο και ομαδικά. Οι αξίες που κυριαρχούν σε μία κοινωνία, αντιστοιχούν στον ομαδική συνείδηση. Μία πολιτιστική μεταμόρφωση και μία εξαφάνισή τους από την επίσημη μυθολογία δεν αντιστοιχούν και σε έναν εκμηδενισμό τους. Οι μύθοι μπορούν να συνεχίζουν να υπάρχουν κάτω από την συνείδηση και να επανεμφανίζονται στο φως με τροποποιημένες τις ενδυμασίες τους. Μεταξύ των σχετικών εργασιών του Γιουγκ, υπενθυμίζω την ανάλυση της επανεμφάνισης του γερμανικού θεού Βόταν στον εθνικοσοσιαλισμό (Ναζισμό) (Γιουγκ, 1936).

Υλοποιήθηκε σε σχήματα ιστορικά, καλλιτεχνικά, στρατιωτικά. Αφού επιτέλεσε αυτό το καθήκον, εξαφανίσθηκε.

Αυτό το βιβλίο απευθύνεται στον αναγνώστη θέτοντας το εξής ερώτημα: τα όρια ανάπτυξης του σύγχρονου πολιτισμού είναι ένα πρόβλημα αποκλειστικά του κόσμου της τεχνικής ή είναι και ψυχολογικό; Ή αλλιώς: υπάρχει ακόμη κάποιος που να πιστεύει στον μύθο εκείνο σύμφωνα με τον οποίο η υπερβολή της επιθυμίας προκαλεί καταστροφές; Εάν δοθεί η απάντηση ότι ο σύγχρονος κόσμος ανέχεται μόνον εξωτερικούς περιορισμούς στις δικές του άπειρες ανάγκες, τότε το πρόβλημα συρρικνώνεται σε μία πολιτική διάσταση, όπου ήδη οι πολιτικοί αποδείχθηκε ότι είναι αδύναμοι να το αντιμετωπίσουν. Αλλά εμείς δεν πιστεύουμε ότι αυτή είναι η απάντηση. Τόσο στη θρησκευτική όσο και στην πολιτική ηθική, η διάχυτη αγωνία να προσδιοριστεί ένα όριο στην ανάπτυξη υποδεικνύει μία προσμονή ήδη ριζωμένη στην ψυχή κάθε μελετητή της ολικής πλανητικής κρίσης. Όπως σε κάθε ασυνείδητο μύθο, έτσι κι εδώ το όριο φαίνεται να προβάλλεται στα ίδια τα στοιχεία που ο ερευνητής διαθέτει.

Στους αρχαίους Έλληνες ο μύθος δεν περιοριζόταν στο να περιγράφει το όριο: ο μύθος ήταν το όριο. Σ' εκείνον τον πολιτισμό, σε συνθήκες που ο άνθρωπος μόλις είχε βγει από μία ζωή, η οποία — υποθέτουμε — κυβερνιόταν από το ένστικτο, ο αυτοπεριορισμός αποτέλεσε μία από τις πλέον έντονες και γενικευμένες μορφές οργάνωσης της προσωπικότητας. Ο σεβασμός γι' αυτό που είμαστε δεν μας επιτρέπει να πιστέψουμε ότι αυτός ο φραγμός, αυτή η ανεπαίσθητη, αρχαία και γεμάτη νόημα κίνηση είναι τελείως ανέφικτη για τον σημερινό άνθρωπο.

Για να ολοκληρώσω, πρέπει να σταθώ περισσότερο πάνω στην έννοια “όριο”, η χρήση του οποίου ίσως φανεί πάρα πολύ ευρεία.

Στην αρχή αναρωτηθήκαμε εάν ανάγκες και επιθυμίες αφημένες ελεύθερα αναπτύσσονται επ' άπειρον ή συναντούν ένα φυσικό τέλος. Το λατινικό *limes* ήταν μία έννοια πολύ απλή· υποδείκνυε το μονοπάτι που χώριζε τους αγρούς και ακολούθως κάθε μορφή χωροθέτησης.

Η ελληνική λέξη *όριο* είναι πιο ευρεία και ενέχει τη σημασία και του νόμου¹⁵. Ο Σόλων χρησιμοποιεί αυτήν τη λέξη, για να υποδείξει τον πολιτικό και ηθικό ρόλο που η έννοια προσέλαβε και κρατά μέχρι τώρα και που κατέληξε τόσο αποφασιστικός και σημαντικός για τον ελληνικό πολιτισμό¹⁶.

Είχα αρχίσει το βιβλίο με άλλον τίτλο, το “σωστό μέτρο”, παρμένο

15. Ο όρος με την έννοια της τάξης ταυτίστηκε και με τον Χριστό (Γιουγκ, 1951).

16. Σόλων, IAMBΩN 36, «ὄρους ἀνεῖλον, ...ὄρος κατέστην» (Ντίχελς, 24-25).

από το πᾶν μέτρον ἄριστον. Ἀλλαξα ιδέα, γιατί αυτή η έκφραση εμπειριείχε έναν χαρακτήρα της αρχαίας ηθικής και κατά κάποιο τρόπο θα απέδιδε με λιγότερη σαφήνεια την αναφορά στις επίκαιρες όψεις του προβλήματός μας. Η λέξη “σωστό” εμπειριείχε μία χροιά ηθικολογίας χαρακτηριστική για τους κριτικούς. Μία άλλη εκδοχή ήταν να μιλήσω για “απαγόρευση”. Στην τρέχουσα ψυχαναλυτική φροϋδική γλώσσα η απαγόρευση αντιστοιχεί όντως στον περιορισμό μιας λειτουργίας του απόμου¹⁷. Αλλά όμως, αν και ο Φρόντ χρησιμοποιοεί αυτήν την έννοια και για μη ψυχοπαθολογικές καταστάσεις, δυστυχώς ταυτίσθηκε με τον κλινικό χώρο, ενώ εγώ θα επιθυμούσα να θέσω τη σημασία του αυτοπεριορισμού σε μία διάσταση πιο γενική. Εκεί, όπου αν και δεν ενσαρκώνεται πλέον σ’ έναν μύθο ή μία αρχαία ηθική, εντούτοις εύχομαι και πιστεύω ότι η σημασία αυτή μπορεί ακόμη να εμπειριέχεται στην υλοποίηση ενός γενικού ορθολογισμού της κοινωνίας και συνάμα σ’ ένα είδος πολιτιστικής έκφρασης του ενστίκτου.

Βέβαια, η αυτοαπαγόρευση δεν εφευρέθηκε από τον πολιτισμό και ούτε επιβλήθηκε από το ένστικτο. Αντίθετα. Η φυσιολογική ζωή είναι αυτορρυθμιζόμενη. Τα δένδρα δεν ψηλώνουν μέχρι τον ουρανό. Για μεγάλο διάστημα ο άνθρωπος αναπαρήγαγε φυσιολογικά αυτήν την ανάγκη του ορίου και την διαιώνισε. Την έθεσε στις εντολές των προηγούμενων αρχαίων θρησκειών του και στις μουσικές δημιουργίες του χωρίς ν’ αντιλαμβάνεται ότι αποκαλύπτει μία ανάγκη της ψυχής και του αυτιού του¹⁸. Ακόμη και στο έτος 2000 το νεογνό και το μη διεστραμμένο από τον άνθρωπο ζώο δεν θα διακινδυνεύουν να φάνε υπέρ του δέοντος. Αλλά ο πολιτισμός κατέστρεψε την ιεραρχία των ενστίκτων και την αυτορύθμισή τους με την υπερβολική τροφή και τη ναυτία στην προσπάθειά του να οικειοποιηθεί τις άπειρες μακαριότητες των θεών. Αυτό το είδος της ανάπτυξης, με το οποίο ταυτίζουμε πλέον ολοκληρωτικά τη ζωή, είναι μόνο μία από τις πολλές εφικτές μεταφορικές της εκφράσεις και η ανάπτυξη χωρίς τέλος δεν είναι παρά μία αφελής μεταφορική έκφραση της αθανασίας.

---

17. Φρόντ, 1925.

18. Ένα μουσικό θέμα δεν προχωρά σ’ άπειρες εκτελέσεις, γιατί ακολουθεί τις ακουστικές προσμονές του ακροατή, οι οποίες απαιτούν το θέμα να ξαναγυρίσει προς την αρχή του (πβλ. Μούμελτερ, όπου αναλύονται οι δυσκολίες που συνάντησε ο Σένμπεργκ προσπαθώντας να σπάσει αυτή τη σειρά).